

ЕТНОЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2-119:130.2:159.923.35

Н. В. Вдовиченко

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ КОНЦЕПТІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті в межах антропоцентричної парадигми, яка склалася в лінгвістиці на рубежі століть, розглянуто природно-географічні, соціально-політичні, психологічні та культурно-історичні чинники, що вплинули на формування концептів ГРІХ та СОРом в українській мовній картині світу. ГРІХ та СОРом визначено як лінгвокультурні морально-етичні концепти. Особливу увагу приділено релігійно-духовній сфері, яка стала ключем до розуміння специфічної логіки, властивої носіям української лінгвокультури. Джерелом української релігійності, як суб'єктивного аспекту віри соціуму, стало язичництво з його міфологічною формою світосприйняття. Іrrаціональний елемент, який лежить в основі міфу, створив передумови емоційності та естетизму українського національного характеру. На своєрідний характер української релігійності вплинув архетип доброї матері, реалізований у таких його різновидах як мати-природа й мати-земля.

Етнокультурна специфіка концептів ГРІХ та СОРом зумовлена внутрішньою спрямованістю українського індивідуалізму. Ця ментальна ознака виявляється в схильності до уособленості, рефлексивності, орієнтованості на оцінку оточення, загостреному усвідомленні опозиції «свій – чужий».

Соціально-історичні умови, на фоні яких складалася національна духовна свідомість українців, вплинули на основні ментальні ознаки, що своєрідно модифіковані через форми свого вияву в західно-та східноукраїнському регіонах.

Ключові слова: морально-етичні концепти, мовна картина світу, етнокультурні чинники, ментальність.

Постановка проблеми. Сучасна лінгвістика розвивається в річищі антропоцентричного нелінійного пізнання світу. У межах цієї парадигми дослідження явищ мови здійснюються в тісному зв'язку з духовними національними цінностями народу, його культурою, світоглядними й ментальними особливостями.

Особливу увагу дослідників привертають концепти – оперативні одиниці картини світу певної лінгвокультурної спільноти, які зберігаються в людській свідомості й опредмечуються в мові. Концепти виконують роль стрижневого елемента в структуруванні мовної картини світу, під якою ми розуміємо сукупність мовних одиниць, що фіксують відображення світу в системі лексико-семантичних і граматичних значень, стилістичних і конотативних характеристик, у структурі енциклопедичних, тлумачних словників, у незліченних мовленнєвих ситуаціях, текстах різних видів, типів, жанрів та в індивідуальному спілкуванні.

ГРІХ та СОРом є ключовими концептами української мовної картини світу, закріпленими в системі семіотичних знаків, які визначають семантичні та функціонально-стилістичні особливості словникового складу мови, поведінку носіїв української лінгвокультури, їхню самооцінку та оцінку з боку інших. ГРІХ та СОРом належать до концептів морально-етичного плану, які регулюють стосунки між людьми з погляду прийнятих у світі і в певній культурі норм та цінностей. Культура знаходить своє вираження в мові, а оскільки мораль і етика є складовою частиною культури будь-якого народу, то вони концептуалізуються і вербалізуються в його мові. Все вищеназване визначає **актуальність** розробки проблематики, пов'язаної з вербалізацією зазначених концептів в українській мовній картині світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вербалізацію концепту ГРІХ в українській лінгвокультурі досліджували Т. В. Радзієвська, А. М. Сірант, В. І. Кононенко тощо.

Т. В. Радзієвська аналізує семантичну структуру концепту ГРІХ, уважаючи його одним із генеративних механізмів мовнокультурної природи, оскільки він акумулює інформацію про поведінкові сценарії, прийняті в культурі [9]. У дисертації А. М. Сірант розглянуто мовні засоби репрезентації концептів ГРІХ та СПОКУТА в українській прозі другої половини ХХ ст. Авторка звертає увагу на те, що основою для формування християнських уявлень про гріх та спокуту стали світоглядні принципи давніх українців [10]. Особливості національного сприйняття концепту ГРІХ шляхом дискурсивного аналізу на матеріалі художньої літератури досліджує В. І. Кононенко [5]. Концепт СОРОМ, за нашими даними, залишився поза увагою вітчизняних лінгвістів.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб з'ясувати вплив етнокультурних чинників на вербалізацію морально-етичних концептів ГРІХ та СОРОМ в українській мовній картині світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Етнокультурну маркованість зазначених концептів у світогляді українців визначають географічні, соціопсихічні, культурно-історичні, геополітичні чинники, які шляхом постійної конвергенції та дивергенції формували і продовжують формувати структуру української душі.

Фахівці з різних галузей науки зазначають, що український етнос не є однорідним, уніфікованим утворенням. Він містить різноманітні етнічні спільноти, які умовно можна об'єднати у два типи регіональної ідентичності – східноукраїнський і західноукраїнський. Однак, попри розбіжності в мовно-культурних, соціально-політичних і навіть морально-етичних характеристиках, що мають глибоке історичне коріння, регіональні етнічні утворення об'єднують істотні ментальні ознаки, які в подальшому можна використати як чинники посилення єдності нації.

Визначальним складником світогляду українців, відповідно до якого слід розглядати концепти ГРІХ та СОРОМ, є глибока самобутня християнськість з основоположною ідеєю духовної свободи. Витоки феноменальної української релігійності потрібно шукати в антеїзмі – духовному зв'язку з рідною землею. О. Кульчицький зауважує, що вслухання в «безкраю далечінь степу» розбуджує любов до безконечного, недосяжного й абсолютноного [6, с. 53]. Архетипи матері-природи й матері-землі належать до провідних етнічних архетипів українців, які у процесі формування духовності українського етносу суттєво вплинули на його світоглядні уявлення.

Із часів язичництва утврджувалося ставлення до землі як до явища сакрального. Подібно до інших народів, давні українці з благоговінням ставилися до природи, вірили в магію, чародійство й чаклунство. Індивідуальні уявлення наших предків про одухотвореність природи сформували українську демонологію, яка збереглася в обрядах і звичаях, переказах, заповітах, легендах, міфах. Віра в демонів (Чорт, Домовик, Лісовик, Водяник, Русалки, Перелесник тощо) певною мірою узгоджується з християнською вірою в диявола як реальну надприродну істоту, спокусника всього людства і джерело будь-якого зла у світі. Диявол і демони є ключовими міфологемами в опозиції «добро – зло», яка становить основу морально-етичних концептів. Отже, у межах світобачення язичника відбувається зародження міфологічної моралі, яка ґрунтується на вірі в існування прямого зв'язку між поведінкою людини та станом космосу й космічними наслідками людських «злочинів» [12, с. 39].

Для міфологічної форми світосприйняття характерна нерозчленованість власного Я і навколошнього середовища внаслідок ототожнення емоційно-оцінного та емпірично-фактичного. Все визначене й незагадкове витісняється з поля зору, тому ірраціональне, яке лежить в основі міфу, можна розглядати як передумову емоційності та естетизму і як важливий чинник формування своєрідної української релігійності.

На духовно-емоційну й естетичну домінанту в характері українців свого часу вказували О. Кульчицький, М. Костомаров, В. Липинський, Є. Онацький, Д. Чижевський, В. Янів, І. Мірчук. “Не розум, racio, res cogitans, цей для всього західного світу та його мислення й філософування характеристичний і вирішальний чинник, а первісне чуття, міцно закорінене в глибинах душі, є основним мотивом усієї діяльності українців” [7, с. 92].

Припускаємо, що емоційно-міфологічний елемент національного характеру став вирішальним у виборі князем Володимиром греко-візантійського християнства, як такого, що найбільше гармоніює з нашою ментальністю. Християнський гуманізм і добродетель українців, які мають різноманітні форми вияву: невойовничість (миролюбність, лагідність), милосердність (благодійність, немистивість), терплячість, щирість (душевність, сердечність, гостинність), демократичність (козацькі традиції виборності на керівні посади, рівноправність жінки з чоловіком в українській сім'ї), є безпосередніми джерелами формування національної специфіки концептів ГРІХ та СОРОМ.

Традиції Стародавньої Греції, філософія Візантії й Київської Русі, а також власні світоглядні канони сприяли тому, що у відчутті українців укоренилася акцентуація на душі, а індивідуалістичні характерологічні ознаки були відсунуті на задній план. Під впливом реформаторських та протестантських рухів епохи Відродження та Нового часу в українській духовності відбувається утвердження індивідуалізму, як домінантної етнопсихологічної риси з чітко вираженою інтривертною спрямованістю [11, с. 205].

Інтривертний характер українського індивідуалізму виражено у «філософії серця» Г. Сковороди та П. Юркевича. Одним із центральних положень духовно-філософської доктрини Г. Сковороди є заклик до самопізнання, яке він розуміє «не як гносеологічний, а як онтологічний процес реального наближення людини до Бога шляхом заглиблення у себе. І результатом цього процесу постає не зміна навколошнього світу, а перетворення людини, обожнення її» [2, с. 88–89].

Самопізнання є формує вияву самосвідомості, одним із найскладніших і найтонших феноменів якої є СОРОМ. Ця емоція виникає як наслідок саморефлексії – особа оцінює свій вчинок чи поведінку з позиції особистісних чи прийнятих у суспільстві стандартів поведінки. В українській культурі обов’язковою передумовою для морального самоусвідомлення свого Я є схильність індивіда до творення малих інтимних груп-спільнот, які характеризує досить розвинена рефлексія, звернена у власне нутро [6, с. 54].

Дослідники зазначають, що культурна специфічність вираження емоцій залежить від типу культури. У «колективістській культурі» люди більше схильні до емоцій, які залучають у соціальну взаємодію і взаємозв’язок, тоді як в «індивідуалістичній культурі» виявляють схильність до емоцій, що забезпечують дистанцію і незалежність [1]. Ми вважаємо, що емоція сорому в українській культурі багато в чому визначається внутрішньою спрямованістю індивідуалізму етносу. З одного боку, це сфокусованість на собі, здатність відчувати сором перед собою чи перед Богом, а з іншого – це загострена сприйнятливість до оцінок оточення. Афектація думки «що скажуть люди», «що про мене подумають» є наслідком того, що індивідуальне начало в українській культурі підпорядковується колективному.

Протягом століть українці вважали сором одним із важливих механізмів соціального контролю. Дії і вчинки особи, яка посягнула на встановлені спільнотою етичні норми, підлягали громадському осуду, їх публічно карали соромом. Способи покарання скрізь в Україні були приблизно однаковими. Дівчину, яка народжувала позашлюбну дитину, вважали неповноцінною, «нечистою» й небезпечною для оточення. Їй відрізали волосся, обмазували ворота дъогтем і понижували в статусі (обряд «покривання»), а народжену нею дитину – «байстрюка» – утискали в правах (порівняно із законнонародженими дітьми) [3; 4; 8].

Сором регулював життєдіяльність українських сільських громад на рівні «громада – індивід» і на рівні «громада – громада». Для забезпечення доброї репутації громади убогим людям (старцям, немічним, сиротам тощо) часто заборонялося ходити жебракувати в інші села. Злодіїв піддавали привселюдному висміюванню (змушували в супроводі виборного та односельців ходити зі своїм «здобутком» по селу, повторюючи своє ім’я і скоений злочин), щоб на громаду «не тикали пальцем», не давали образливих назв сусідні села [8, с. 241–243].

Регуляція соромом застосовувалася в разі порушення норм щодо порядку роботи та відпочинку, які склалися відповідно до релігійної етики. Робота християнина у свята або неділю вважалася викликом Богу і релігійній громаді, утвердженням свого «Я» (своєї

правди) над «ми» (традиціями спільноти). Неправильну поведінку осуджувала громада, вона карала накладанням штрафів. Покарання «відступника» найбільш суворим було в Західній Україні, де релігійність населення була вищою, а громадське життя більше підпорядковувалося церкві, ніж на Сході.

На релігійному світогляді значної частини населення західноукраїнського регіону позначилася католицько-протестантська культура (за даними загальноукраїнських досліджень 2011 р., здійснених кафедрою соціології та соціологічною лабораторією Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, на заході України 25,8% вірян від загальної кількості опитаних ідентифікували себе як греко-католики і 1,4 – як протестанти). Найважливішими компонентами цього типу культури є раціоналізм, який бере початок в античній філософії, а пізніше переростає в істотну рису західноєвропейської ментальності, та індивідуалізм, який має явно виражену екстравертну природу. Отже, у людини західноукраїнського регіону, що перебуває під впливом католицько-протестантської культури, на глибинному рівні психіки продовжують функціонувати власні ментальні риси, але одночасно на них починають нашаровуватися інші форми сприйняття світу і поведінки в ньому.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Як засвідчують результати нашого дослідження, морально-етичні концепти ГРІХ та СОРОМ в українській мовній картині світу формується під впливом комплексних чинників: культурно-історичних обставин життя народу, традицій українського етносу, особливостей його ментальності. До ключових ментальних рис, що вплинули на формування концептів ГРІХ та СОРОМ в українській національно-культурній традиції, належать християнська релігійність, емоційність, душевність («кордоцентрізм»), індивідуалізм, позначений православною інтратвертованістю, підвищена рефлексивність, загострене усвідомлення опозиції «свій – чужий», орієнтованість на оцінку інших.

Зважаючи на те, що західноукраїнський регіон протягом шести століть розвивався в контексті двох культур – католицько-протестантської та візантійсько-православної, – з характерним для них протиставленням логіки – почуття, індивідуального – колективного, інтенціональності – рефлексивності, у подальших дослідженнях ми будемо враховувати ці особливості для аналізу структури вербалізованих концептів ГРІХ та СОРОМ в українській мовній картині світу.

Список використаної літератури

1. Бенедикт Р. Хризантема и меч: Модели японской культуры / Р. Бенедикт. – М. : РОССПЭН, 2004. – 233 с.
2. Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій / В. С. Горський. – 3-е вид. – К. : Наукова думка, 1997. – 286 с.
3. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців: (Когнітивна антропологія) / М. Гримич. – К. : АТ «Віпол», 2000. – 379 с.
4. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / І. Ігнатенко. – К. : Дуліби, 2013. – 228 с.
5. Кононенко В. І. Мова у контексті культури : [Монографія] / В. І. Кононенко. – К. ; Ів.-Фр. : Плай, 2008. – 392 с.
6. Кульчицький О. Світовідчування українця / О. Кульчицький // Українська душа : Збірник наукових праць. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 48–65.
7. Мірчук І. Світогляд українського народу. Спроба характеристики / І. Мірчук // Філософія. Історія. Політологія. Генеза. – 1994. – № 2. – С. 87–95.
8. Українське народознавство : Навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка ; Передмова М. Г. Жулинського. – 3-те вид., випр. – К. : Знання, 2006. – 568 с.
9. Радзієвська Т. В. Сценарний та оцінний компоненти концептів етичної сфери (на прикладі концепту ГРІХ) / Т. В. Радзієвська // Лінгвістичні студії : Зб. ст. – Черкаський держ. ун-т. – 2002. – Вип. 4. – С. 141–153.

10. Сірант А. М. Концепти ГРІХ та СПОКУТА в українській прозі другої половини ХХ ст. : автореф. дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 – укр. мова / А. М. Сірант. – Чернівці : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – 22 с.
11. Старовойт І. С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальностей / І. С. Старовойт. – Тернопіль : Діалог, 1997. – 256 с.
12. Толстая С. М. Грех в свете славянской мифологии / С. М. Толстая // Концепт греха в славянской и еврейской культурной традиции. – М., 2000. – С. 9–43.

Одержано редакцією 17.12.13
Прийнято до публікації 24.12.13

Н. В. Вдовиченко

Этнокультурные факторы вербализации морально-этических концептов в украинской языковой картине мира

В статье в рамках антропоцентрической парадигмы, сложившейся в лингвистике к рубежу столетий, рассматриваются природно-географические, социально-политические, психологические и культурно-исторические факторы, повлиявшие на формирование концептов ГРЕХ и СТЫД в украинской языковой картине мира. ГРЕХ и СТЫД определяются как лингвокультурные морально-этические концепты. Особое внимание уделяется религиозно-духовной сфере, которая стала ключом к пониманию специфической логики, свойственной носителям украинской лингвокультуры. Источником украинской религиозности, как субъективного аспекта веры социума, стало язычество с его мифологической формой мировосприятия. Иррациональный элемент, лежащий в основе мифа, создал предпосылки эмоциональности и эстетизма украинского национального характера. На своеобразный характер украинской религиозности оказал влияние архетип доброй матери, реализованный в разновидностях мать-природа и мать земля.

Этнокультурная специфика концептов ГРЕХ и СТЫД обусловлена внутренней направленностью украинского индивидуализма. Эта ментальная черта выявляется в предрасположенности к обособлению, рефлексивности, ориентированности на мнение окружающих, обостренному осознанию оппозиции «свой – чужой». Социально-исторические условия, на фоне которых формировалось национальное духовное сознание украинцев, оказали влияние на основные ментальные черты, которые своеобразно модифицируются через формы своего проявления в западно- и восточноукраинском регионе.

Ключевые слова: морально-этические концепты, языковая картина мира, этнокультурные факторы, ментальность.

N. V. Vdovichenko

Ethnocultural factors of verbalization of moral and ethical concepts in the Ukrainian language picture of the world

The article deals with natural and geographical, socio-political, psychological, cultural and historical factors that influenced the formation of concepts of SIN and SHAME in the Ukrainian language picture of the world. SIN and SHAME are defined as a lingvocultural moral and ethical concepts. Particular attention is paid to religious and spiritual sphere which became the key to understanding the specific logic inherent medium of Ukrainian lingvoculture. Paganism with its mythological form of worldview became the source of Ukrainian religiosity as the subjective aspect of faith of society. Irrational element underlying myth created the conditions of emotionality and aestheticism of Ukrainian national character. Mother archetype implemented in the varieties of mother nature and mother earth influenced the peculiar character of Ukrainian religiosity. Ethnic and cultural specificity of concepts of SIN and SHAME is caused by internal character of Ukrainian individualism. This mental trait is detected in susceptibility to isolation, reflexivity, orientation to the opinion of other people, heightened awareness of the binary opposition “ingroup / they outgroup”. Socio-historical conditions, against the background of which the national spiritual consciousness of Ukrainians was formed, influenced the main mental traits that uniquely are modified through the form of manifestations their in the West and in the of East Ukraine.

Key words: ethical concepts, mentality, language picture of the world, ethno-cultural factors, mentality.